

УДК 37.011:37.014

**Сакун А. В.,**  
доктор філософських наук, доцент, провідний  
науковий співробітник, Інститут обдарованої дитини  
Національної академії педагогічних наук України  
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

### МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК СПОСІБ РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСІВ МИСЛЕННЯ

*Аналізується проблема культури мислення, на основі якого здійснюється остаточне вирішення питань у всіх сферах соціального життя. Показано роль методологічної рефлексії, що спрямовує принципи людського мислення на розуміння його власних форм і результатів. Розуміння та всі інші інтелектуальні процеси співіснують і розгортаються в просторі мисленнєвої діяльності.*

**Ключові слова:** рефлексія, методологія, розуміння, мислення, парадигма, принцип, пізнання.

Сьогодні людство вступило в стан перманентної кризи, в нову систему цінностей, що обумовило кризу цивілізації та особистості. Вихід з цієї кризи неможливий без участі філософії, до яких би критичних «проектів» вона не приходила. Філософія не може більше претендувати на знаходження «вічних істин», але вона одержала можливість постійного розвитку разом з безперервним оновленням людини і культури. І хоча жодна філософська концепція не може сьогодні дати «остаточного» вирішення філософських проблем, але потреба у філософському осмисленні різних форм культурної, соціальної, економічної, політичної діяльності стала ще більш гострою, чим раніше. В даному аспекті набуває важливості її актуальності проблема культури мислення.

Методологічне оформлення вказаної проблеми завжди пов'язане зі зміною типу практичних завдань, які потрібно вирішувати. В неокласичний період ведучим напрямком досліджень було логіко-епістемологічне проектування наукових дисциплін і методологічних дискурсів. В середині сімдесятих років минулого століття на базі теоретичних уявлень про комунікацію були розгорнуті технології програмування комплексних професійних праць по вирішенню складних проблем. Через деякий час центр інтересів методологічної спільноти змістився в сферу організаційного проектування, розробки концепцій і програм розвитку діяльних колективів та соціокультурних систем. Разом з тим формування корпусу технік і технологій організації мислення пов'язано, безумовно, із змінами більш широкого соціокультурного контексту. Вказані зміни обумовлені рефлексивністю сучасного соціального життя. Рефлексивність полягає у факті, що «соціальні практики постійно досліджуються і реформуються в світлі знову поступаючої інформації про ці ж практики, змінюючись в результаті цього в самих своїх основах, – зазначає Е. Гідденс. – Характерною рисою сучасності є не прийняття нового просто в силу його новизни, а презумпція всезагальної рефлексивності, яка включає, зрозуміло, і рефлексію про природу самої рефлексії» [3, с. 156].

Як відомо, рефлексія є принципом людського мислення, що спрямовує його на усвідомлення і розуміння власних форм, передумов і результатів. На основі рефлексії відбувається перегляд і переосмислення основних принципів соціального та індивідуального життя. Застосування рефлексії в науці обумовлено тим, що динаміка наукового знання і культури мислення – це насамперед перебудова філософських основ наукового

пошуку. Ці основи включають в себе не тільки добре розроблений в науковій літературі такий компонент, як «картина світу», але й ідеали та норми культури мислення, що формуються в процесі наукової діяльності. До останніх відносяться, зокрема, принципи мислення, ідеали організації наукового знання, які називаються «методологічними регулятивами», подібні критеріям простоти, краси, передбачення тощо [6, с. 124].

Таким регулятивом виступає «парадигма», яка причиною переходу від «старої» парадигми до «нової» передбачає їх «зустріч» і взаємодію. Рефлексивна взаємодія «старих» парадигм приводить до конструюванню «гібридних» об'єктів, узагальнення систем цих об'єктів – до створення теоретичних схем глобальної теорії. Так, «зустріч» ньютонівської теорії тяжіння і спеціальної теорії відносності А. Ейнштейна на початку ХХ століття привело до створення загальної теорії відносності.

Разом з тим взаємодія парадигм полягає не лише в переносі методів мислення і методик дослідження з однієї теорії в іншу, але і в залученні висновків та наслідків різних теорій для пояснення старих і нових експериментальних даних. Проте ряд ключових питань не давав можливості раціонального пояснення в рамках теоретичної реконструкції, яка проводиться. Зокрема, залишалась невиясненою генеза цілого блоку компонентів «нової» парадигми, і насамперед блок її філософських основ. Дійсно, якщо нова, глобальна теоретична схема і відповідна їй нова картина реальності закономірно виникли в процесі поступового і послідовного узагальнення систем гібридних об'єктів, то як бути з новими нормами і цінностями, властивими новій парадигмі мислення? [6, с. 125]. Очевидно, вказані теоретичні труднощі виникли із-за того, що за межами дослідження залишалися соціокультурні особливості наукового пізнання і відповідного йому типу мислення. Вказані особливості обумовлені в першу чергу глобальними трансформаціями, які охоплюють всі сфери соціального життя людини. В значній мірі вони впливають і на процес зміни усталених принципів наукового методологічного фундаменталізму.

До числа найважливіших трансформацій потрібно віднести, насамперед, кризу онтологічного монізму і дуалізму в його конкретних версіях і спроби зберегти принципи методологічного монізму в умовах роботи з плюральними (множинними і гібридними) онтологіями. До їх числа можуть бути віднесені всі соціокультурні, культурно-антропологічні, техніко-природні, людино-технологічні та інші уявлення. Також потрібно зміну враховувати традиційних форм інституціалізації мислення, таких як університети і науково-дослідницькі організації академічного характеру. Пошук «нових форм мислення, його інституціалізації вимагає зміни його методологічної платформи» [8, с. 36].

Можна погодитись з думкою, що дана ситуація обумовлена відмінністю сучасної ситуації від «модерного примату» освіченості. Ситуація «суспільства знань» позначає не так ключову роль власне знання, скільки роль інформації для досягнення «соціальної успішності». Масиви інформації, технології їх збереження і відтворення, надзвичайно потужні і безпрецедентні за історичними мірками, «привели до втрати цілісної картини світу, яку продукувала ще донедавна наука. Втратило силу знання, яке дедалі більше інструменталізується» [7, с. 175].

Університет як інститут освіти, орієнтований на підготовку належного фаху, повинен інтегрувати її у процес наукового дослідження і формування досвіду свободи, досвіду гідності інтелектуала і громадянина, досвіду висококваліфікованої праці. А для цього потрібна людина, яка підпорядковує свої дії вимогам розуму, характеризується незаангажованим мисленням. «Мислення – не засіб реалізації соціальних інтересів і прагнень, а цілком самостійний соціальний чинник. Змістом не тільки професійної справи, а й соціальної ролі інтелектуала є саме лише мислення, праця розуму» [7, с. 178], – вказує С. Пролесв.

В розумінні сутності мислення важливе значення має поняття «рамки», яка задає межі певного простору його розгортання і діяльності. Категорія «простору» є ведучою регулятивною категорією європейського філософського мислення, яка прийшла на зміну античній і середньовічній категорії «місця». Поскілки кожне мислення претендує на те, щоб бути мисленням про існування (буття), то виявлення і фіксація «рамок» може розглядатися як ключовий момент будь-якої мисленнєвої (інтелектуальної) роботи, і особливо процесів об'єктивації, онтологізації і реалізації. Можна вважати, що усвідомлення «рамочного» характеру кожної мисленнєвої діяльності, отже, необхідності виявлення і фіксації «рамок» як процедури, що передуює аналізу об'єктів і предметів думки, характеризує перехід від докласичної до класичної філософії. Представниками цього перехідного періоду можуть бути названі Д. Юм, Г. Лейбніц та Х. Вольф, котрі підготували «кантивську революцію» у філософії в епоху «самоаналізу мислення» [8, с. 36].

Якщо говорити про «самоаналіз мислення», то вже в пізній схоластичній філософії був усвідомлений той факт, що кожна мисленнєва діяльність завжди передбачає, як мінімум, дві інтенціональності. Перша – так звана «пряма інтенціональність», яка пов'язана з покладанням об'єктів і предметів мислення; друга – з покладанням просторів, в яких ці предмети і об'єкти існують (можуть існувати). Друга інтенціональність має рефлексивний характер і пов'язана з введенням правил предметизації і може опосередковуватися спеціальними понятійними, онтологічними або логічними конструкціями. Наявність двох вказаних інтенціональностей в кожному акті мислення створює «сам феномен мислення і робить його всеоб'ємним процесом по відношенню до інших інтелектуальних процесів» [8, с. 37].

Дані процеси мають перманентно динамічний характер. Боротьба за автономію логіки приводить до ствердження нових інтенцій спочатку богословського, а потім ренесансного мислення. При здійсненні організованої думкою інтелектуальної діяльності мислення (у вузькому сенсі – як заміщення об'єктів і операцій з об'єктами знаками і маніпулювання цими знаковими формами) переплітається з розумінням і рефлексією. В рамках кожного типу мисленнєвої діяльності, а також при здійсненні будь-якого інтелектуального процесу (проблематизації, онтологізації, моделювання тощо), цей образ носить специфічний характер. В реальних системах мисленнєвої діяльності між мисленням, мислєдіяльністю, розумінням і рефлексією виникають компенсаторські відносини: один з названих процесів може виконувати функції іншого, а також витіснити і замінити інші процеси. Аналогічні відносини компенсації будуть

виникати при реалізації систем мисленнєвої діяльності на антропних і технологічних носіях. В даному контексті потрібно нагадати про два напрямки європейської думки. З одного боку, потрібно згадати лінію аналізу «передрозуміння» у філософській герменевтиці, підсумок якої підвів Г.–Х. Гадамер у своїй праці «Істина і метод» [2]. З іншого боку, мова йде про ідею «фрейма» в соціології, когнітивній науці, соціальній психології. «Фрейми» можуть бути визначені як не матеріалізовані структури, які наявні в даній мовній спільноті, котрі керують як колективними, так і індивідуальними процесами розуміння та комунікації.

Таким чином, і розуміння, і рефлексія, і будь-які інші окремі інтелектуальні процеси співіснують і розгортаються всередині простору мисленнєвої діяльності. Мислення (в широкому сенсі слова) задає принципи і способи з'єднання, самоорганізації цих процесів, їх місця, призначення та ролі в названому просторі. Більше того, самі по собі, окремо від мислення, котре виступає в даному контексті як спосіб і форма мисленнєвої організації, ці процеси не можуть бути взагалі реалізовані (здійснені). Їх буття поза мисленнєвою організацією передбачає іншу форму реалізації в якості «нижчих психічних функцій» [1, с. 38–39]. Рефлексія в цьому випадку існує як пам'ять, розуміння, як сприйняття, – і тільки мисленнєва організація перетворює «нижчі психічні функції» у вищі – в інтелектуальні процеси в точному значенні цього слова.

В «рамочних» техніках (технологіях) методологічної роботи друга інтенціональність, як зазначалося вище, пов'язана з рефлексивним мисленням і рефлексією; саме рефлексія «відповідає» за виявлення фону, контексту, конституювання простору існування. Функція рефлексії є функція проведення контурів та меж; кожна рефлексія є, насамперед, обмеження і наведення контурів. Перша інтенціональність, навпаки, пов'язана з привнесенням смислу як матеріалу мислення і рефлексії, виявленням «п'ятен» об'єктності та предметності (на цьому фоні), конструюванням об'єктів і поєднання з процесами розуміння.

З точки зору методологічного підходу, рефлексія є принципом людського мислення, спрямовуючи його на розуміння себе і результатів своєї діяльності. Предметом мисленнєвої (пізнавальної) діяльності в даному випадку є сам пізнавальний процес і знання як його результат. Рефлексія передбачає критичний аналіз, насамперед передумов і методів пізнання, на основі чого виникає певне тлумачення всього змісту пізнавального процесу та його результатів. В більш широкому розумінні поняття «рефлексії» розуміється як діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і своєрідність духовного світу людини. Сьогодні розуміння того, що всі сфери пізнавальної діяльності людини є рефлексивні системи, стало основоположним і загальноприйнятим. Разом з тим потрібно зазначити: «по-перше, далеко не всі дії, що здійснюються в системах з рефлексією (практиці, науці, мистецтві, управлінні, навчанні тощо), постають в повній мірі рефлексивно осмисленими. Там обов'язково присутні інтуїтивно або наявно варіанти дій, а також прояви несвідомого вибору. По-друге, рівень чіткості, деталізації, послідовності та системності рефлексивного осмислення тієї або іншої сфери діяльності може бути різним» [5, с. 50–51].

Як результат аналізу самої рефлексії виділяються три її основних форми: елементарна рефлексія, спрямована на аналіз повсякденних дій та вчинків і співмірних з ними знань, які уточнюють їх значення та межі; філософська рефлексія як осмислення по межових основ буття і мислення, людської культури в цілому як стану і способу існування соціуму; науково-теоретична рефлексія як критичний аналіз передумов, форм, методів і результатів діяльності людини в будь-якій сфері, заснованій на принципах системності, логічної послідовності і доказовості, що найбільш широко застосовуються в науці. Також можна назвати художню, творчу, психологічну, гносеологічну, наукову та інші типи і види рефлексії, котрі виокремлюються частіше всього у відповідності з характером основних елементів її предметної області. В останню входять «суб'єкт діяльності, її процес і результат» [4, с. 266].

В загальному контексті наукового пізнання форми рефлексивного осмислення пізнавальних дій являють собою у функціональному плані якісно самостійний елемент. Їх не можна звести до форм нормативного і тим більше предметного знання. Але якщо звернутися до реальної дослідницької діяльності, то не важко помітити, що деякі засоби регуляції пізнавальних дій (наприклад, методи, принципи, ідеали і норми наукового дослідження) одночасно виконують і рефлексивну функцію – несуть інформацію про основи (передумови) очікуваного від них образу дії. Виникає необхідність відповісти на питання про наявність і специфіку форм та засобів рефлексивного осмислення пізнавальних дій, подібно до того, як це було зроблено по відношенню до форм і засобів предметного і нормативного знання.

Аналіз проблеми «рефлексії» показує, що необхідно розрізняти, по-перше, засоби рефлексивного осмислення пізнавальних дій – це мисленнєві утворення, що відображають їх передумови, форми і прояви продуктивності. Вони слугують осмисленню структури і зв'язків початково добутого знання, можливостей використання пізнавальних заходів, якості одержаного результату (його обґрунтованості та достовірності). По-друге, засоби регуляції пізнавальних дій – це мисленнєві утворення, що визначають їх зміст і послідовність. Створення (розробка) такого роду засобів (способів, методів, прийомів, алгоритмів, принципів, програм тощо), їх застосування і удосконалення складають зміст процесів регуляції пізнавальних дій. В обох випадках осмислюється «необхідність здійснити певну сукупність дій для одержання очікуваного результату, усвідомлюється зміст і послідовність цих дій» [5, с. 54]. Все це приводить до розуміння поставлених пізнавальних завдань та їх результатів.

У відповідності з традицією філософія розглядає феномени розуміння, апелюючи до комплексу герменевтичних технік, що сформувалися в процесах витлумачення та інтерпретації текстів. Очевидно, більша частина існуючих технік розуміння була першонаочно пов'язана з писемними текстами. Разом з тим, можна виокремити клас (вид) інтелектуальних задач, пов'язаних з розумінням складних комунікативних ситуацій і переносом смислів, змістів і методів з одних робочих контекстів в інші. Давньогрецька філософія, зокрема, залишила нам термін «каталенсіс», під яких (на відміну від «герменеїс») потрібно розуміти цілісне схоплення різномірності (не однакового).

Не менш важливим є те, що в системній мисленнєвій діяльності сформований, а також асимільований з других областей діяльності (архітектури, дизайну, художніх практик, комп'ютерної графіки, проектування) комплекс технічних прийомів, пов'язаних з поліекранною організацією простору методологічної роботи. Використання «рамочних» технік в умовах поліекранної організації простору діяльності і наявності складних топик дозволяє співвідносити різні уявлення і змісти із відповідними «екранами», або контекстами, існування і розгортання даних змістів, і як наслідок – співвідносити їх один з одним. Мисленнєва робота постає «пронизаною» розумінням і рефлексією, а також більш окремими техніками – «рефлексивним порівнянням і співставленням, каталепсисом, аперцепцією і фокусуванням, паралельним розгортанням ланок інтерференцій, схематизацією, семіотизацією і додатковим маркеруванням» [8, с. 39].

Таким чином, епоха Постмодерну принесла істотні зміни технік і прийомів мисленнєвої і, ширше, інтелектуальної діяльності. Можна виокремити, по меншій мірі, три принципи, які конституюють нову формацію мислення: принцип «рамок» або «рамочної організації» методологічного мислення і мисленнєвої роботи взагалі; принцип подвійної інтенціональності або подвійного покладання (фону, об'єкта і простору для об'єктів типу, предмету і предметної організації). Зазначимо, що тільки співіснування цих інтенціональностей та їх одночасне застосування робить можливим «покладання-як-таке»; принцип поліекранної організації простору інтелектуальної діяльності або принцип топіки, що зближує методологічні версії організації мисленнєвої діяльності з концепціями «комунікаційного простору» і «фрактального розуму» [8, с. 39–40].

Розвиток мислення, обумовлений методологічною роботою в сфері філософії і науки, полягає в тому, що послідовно усвідомлюються, виокремлюються і засвоюються прийоми, способи, техніки роботи з кількома типами «рамок». Для наукового дослідження і навіть філософії класичного періоду характерною була робота з одним і достатньою стійким мисленнєвим процесом (або мисленнєвою діяльністю) «набором» рамок з наступним переходом до змісту заданого простору, до тих об'єктів, які існують або можуть існувати в даному контексті. Навпаки, методологічна робота – це завжди робота з багатьма принципово не сумісними «рамочними контурами», отже – з множиною дійсностей, з множиною об'єктів. Зазначимо, що вихідні уявлення методології наукового пізнання формувалися в руслі внутрішньої наукової рефлексії практично впродовж всього розвитку науки. Однак вирішальними для її теоретичного становлення подіями виявилися процеси філософського осмислення дослідницької діяльності, які здійснювалися на базі категоріально-понятійного апарату теорії пізнання.

#### Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М.: Наука, 1982. – 504 с.
2. Гадамер Х.–Г. Истина и метод. Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
3. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитрова]. – М.: «Праксис», 2011. – 352 с.



4. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М.: Наука, 1980. – 358 с.

5. Лукашевич В. К. Философия и методология науки: учеб. пособие / В. К. Лукашевич. – М.: Современная школа, 2000. – 438 с.

6. Нугаев Р. М. Смена развития научных теорий: ценностное измерение / Р. М. Нугаев // Вопросы философии. – 2002. – №11. – С.124–134.

7. Пролесев С. В. Освітній проект модерну та сучасний університет / С. В. Пролесев, В. В. Шамрай // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С.154–178.

8. Щедровицкий П. Г. Изменения в мышлении на рубеже XXI столетия: социокультурные вызовы / П. Г. Щедровицкий // Вопросы философии. – 2007. – №1. – С.36–54.

9. Янков В. А. Эскиз экзистенциальной истории / В. А. Янков // Вопросы философии. – 1998. – №6. – С.3–33.

### References

1. Vygotskij L. S. Myshlenie i rech' / L. S. Vygotskij. – М.: Nauka, 1982. – 504 s.

2. Gadamer H.–G. Istina i metod. Osnovy filos. germenoviki: Per. s nem. / Obshh. red. i vstup. st. B. N. Bessonova. – М.: Progress, 1988. – 704 s.

3. Giddens Je. Posledstvija sovremennosti / Je. Giddens; [Per. s angl. G. K. Ol'hovikova; D. A. Kibal'chicha; vstup. stat'ja T. A. Dmitrova]. – М.: «Praksis», 2011. – 352 s.

4. Lektorskiy V. A. Sub#ekt, ob#ekt, poznanie / V. A. Lektorskiy. – М.: Nauka, 1980. – 358 s.

5. Lukashevich V. K. Filosofija i metodologija nauki: ucheb. posobie / V. K. Lukashevich. – М.: Sovremennaja shkola, 2000. – 438 s.

6. Nugaev R. M. Smena razvitiya nauchnyh teorij: cennostnoe izmerenie / R. M. Nugaev // Voprosy filosofii. – 2002. – №11. – С.124–134.

7. Prolejev S. V. Osvitnij projekt modernu ta suchasnyj universytet / S. V. Prolejev, V. V. Shamraj // Filosofija i metodologija rozvytku vyshhoj osvity Ukraïny v konteksti jevointegracijnyh procesiv: [avt. kol.: V. Andrushenko (kerivnyk), M. Bojchenko, L. Gorbunova, V. Lutaj ta in.]. – К.: Pedagogichna dumka, 2011. – С.154–178.

8. Shhedrovickij P. G. Izmenenija v myshlenii na rubezhe XXI stoletija: sociokul'turnye vyzovy / P. G. Shhedrovickij // Voprosy filosofii. – 2007. – №1. – С.36–54.

9. Jankov V. A. Jeskiz jekzistencial'noj istorii / V. A. Jankov // Voprosy filosofii. – 1998. – №6. – С.3–33.

**Sakun A. V., Doctor of Philosophy, Assoc. Prof., Leading Researcher in The Institute of Gifted Child of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com**

### Methodological reflection as a way of understanding the processes of thinking

The paper analyzes the problem of the culture of thinking, based on which the final decision issues in all spheres of social life are made. The role of methodological reflection as a principle of human thought, which sends it to the understanding of natural forms and results, is shown. Understanding and all other intellectual processes co-exist and unfold in the space of mental activity.

**Keywords:** reflection, methodology, understanding, thinking, paradigm, principles, cognition.

**Сакун А. В., доктор философских наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт одаренного ребенка Национальной академии педагогических наук Украины (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com**

### Методологическая рефлексия как способ понимания процессов мышления

Анализируется проблема культуры мышления, на основании которой осуществляется окончательное решение вопросов во всех сферах социальной жизни. Показана роль методологической рефлексии как принципа человеческого мышления, которая направляет его на понимание собственных форм и результатов. Понимание и все другие интеллектуальные процессы сосуществуют и разворачиваются в пространстве мыслительной деятельности.

**Ключевые слова:** рефлексия, методология, понимание, мышление, парадигма, принципы, познание.

\* \* \*

УДК 316.7

**Смельяненко Є. О.,**  
кандидат філософських наук, доцент,  
докторант, НІСД (Україна, Київ),  
shalimova\_eo@mail.ru

### РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАТИВНЕ ЯДРО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Досліджується соціокультурна ідентичність особистості взагалі та громадян України зокрема. Висувається гіпотеза про взаємний визначальний зв'язок між різними вимірами та сферами ідентичності людини. Описуються цільні зв'язки між ідентичністю в сфері релігійних уподобань та національною та етнічною ідентичністю. Аналізуються особливості релігійного самовизначення християн України в конфесійному аспекті та в аспекті релігійного досвіду. Наводяться приклади зв'язків релігійної та політично-громадянської ідентичності в контексті автономного та гетерономного релігійного досвіду. Формулюється висновок про вирішальне значення врахування цих взаємозв'язків при формуванні механізмів політики державної безпеки та заходів розбудови національної держави.

**Ключові слова:** ідентичність, маргінальність, релігія, нація, цінності.

Структура особистості людини трансформується впродовж усього життя і ідентичність, як її невід'ємна компонента, є також динамічною. Розвиток ідентичності як особистісної структури є нелінійним, багатовекторним, завжди стикається з кризами ідентичності, що можуть бути викликані к внутрішніми, екзистенційними та зовнішніми, соціальними чинниками. Зміни людської ідентичності можуть набувати як характеру розвитку, так і занепаду. Так, самовизначення є невід'ємним елементом в життєдіяльності особистості як цілісної системи і завжди пов'язане з пізнавальною, емоційно-вольовою, мотиваційною сферами особистості. Ці сфери інтегруються посередництвом мови, традицій, норм та звичаїв, знаків та символів, ідей та образів, цінностей та смислів в системі культури. Тож ідентичність та маргінальність є взаємопов'язаними динамічними мінливими соціокультурними феноменами, що чинять визначальний вплив на суспільну життєдіяльність і одночасно залежать від неї. Це визначає актуальність дослідження феноменів ідентичності і маргінальності як в загальному, цілісному плані, так і в розрізі різних сфер і взаємодії цих сфер між собою.

Питання ідентичності та як феномену соціокультурних трансформацій маргінальності розглядалися в працях таких закордонних – Т. Веблен, М. Голдберг, А. Керкхофф, Т. МакКормик, Б. Манчіні, Р. Мертон, Е. Нейман, Р. Парк, У. Самнер, Е. Стоунквіст, А. Фарж, Й. Халасінський, Т. Шибутані – та вітчизняних – Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, М. Степико, Є. Головаха – авторів. Коло питань, що стосуються національної та релігійної ідентичності й маргінальності розкриті в роботах Ф. Барта, А. Ватермана, С. Гантінгтона, Б. Геральда, В. Дуза, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Дж. Колемана, В. Коннора, Г. Кона, Дж. Марсія, Д. Маттесона, М. Міда, С. Московичі, Ю. Хабермаса, Ч. Тейлора З. Фрейда, К. Юнга та ін. Ґрунтовними з цього ж питання є роботи Є. Галкіної, Н. Іванової, Л. Іоніна, Н. Корж, Н. Лебедевої, О. Мачинського, Л. Науменко, а також проведені теоретико-емпіричні дослідження М. Шульги, С. Савоскула, П. Гнатенка і В. Павленко, М. Рябчука, Я. Грицака та багатьох інших. Проте через багатоаспектність, складність та мінливість даних феноменів проблематика ідентичності і маргінальності вичерпаною не є.